

บทความพิเศษ

ข้อควรคำนึงในการวิจัย เรื่อง “วัฒนธรรม พื้นบ้านเพื่อการพัฒนา” ในสังคมไทย

กาญจนา แก้วเทพ*

ที่มาของความสนใจในการศึกษา

ประวัติศาสตร์ของวงวิชาการสังคมศาสตร์สมัยใหม่ของไทย เริ่มต้นด้วยการนำเอาความเชื่อและทฤษฎีที่มีต้นกำเนิดมาจากตะวันตกมาใช้อธิบายสภาพความเป็นจริงในสังคมไทย ทฤษฎีที่นับว่าเป็นกระแสหลักในวงวิชาการอาจจะนับได้ตั้งแต่ทฤษฎีกระบวนการทำให้ทันสมัย (Modernization Theory) ทฤษฎีพัฒนาสังคม (Development Theory) มาจนกระทั่งถึงทฤษฎีพึ่งพา (Dependency Theory) โดยมีทฤษฎีการวิพากษ์สังคมเป็นกระแสส่วนน้อย

* กาญจนา แก้วเทพ

Doctorat de 3^e cycle (Sociologie) Paris III

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ภาควิชาสื่อสารมวลชน

คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ในขณะที่ด้านหนึ่ง บรรดาทฤษฎีกระแสหลักเหล่านี้ได้สร้างคุณูปการระบอบหนึ่งต่อแวดวงวิชาการ และต้องการเปลี่ยนแปลงความเป็นจริงในสังคมไทย แต่ในอีกด้านหนึ่ง เนื่องจากข้อเท็จจริงที่ว่า ในตัวทฤษฎีเหล่านี้เองก็มีข้อจำกัดในตัวเองอยู่แล้ว และยังเพิ่มขีดจำกัดมากขึ้นเมื่อถูกนำมาใช้ในบริบทของสังคมไทย ขีดจำกัดดังกล่าวจึงได้สร้างข้ออ่อนทางทฤษฎี และได้สร้างปัญหาต่างๆ ในความเป็นจริง เราอาจพอประเมินได้ว่า ในขณะนี้ พัฒนาการของทฤษฎีตะวันตกเหล่านี้กำลังถึงทางตัน เพราะไม่สามารถจะอธิบายความเป็นจริงที่เกิดขึ้นต่อไปได้ และที่เกิดวิกฤตยิ่งกว่าในตัวทฤษฎีเองก็คือ ปัญหาและความสูญเสียต่างๆ ทางสังคม ไม่ว่าจะเป็นปัญหาทันสมัยแต่ไม่พัฒนา ปัญหาที่เพิ่ม GNP ได้แต่ช่องว่างระหว่างคนรวย-คนจน กลับขยายตัวอย่างไม่หยุดยั้ง ปัญหาสิ่งแวดล้อมเป็นพิษ ปัญหาความขัดแย้งในสังคมที่เพิ่มมากขึ้น ปัญหาการเสื่อม-ความชอบธรรมของสถาบันต่างๆ ในสังคม การแตกสลายของชุมชนหมู่บ้าน เป็นต้น ต่อหน้าปัญหาเหล่านี้ ทฤษฎีสังคมศาสตร์ที่มีอยู่ไม่สามารถจะอธิบายได้ ไม่สามารถจะเสนอมาตรการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าและเร่งด่วนได้ และยังไม่มีที่ท่าว่าจะสามารถให้ข้อเสนอสำหรับการแก้ไขเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมไทยทั้งหมดในระยะยาวได้

ในช่วงเวลาที่นักวิชาการกำลังพยายามค้นหาองค์ความรู้และทฤษฎีใหม่ๆ อยู่นั้น เนื่องจากการพัฒนาด้านแนวคิดนั้น ต้องอาศัยเวลายาวนาน จึงเคลื่อนไหวไปได้ช้ากว่าการเปลี่ยนแปลงความเป็นจริงในหมู่ประชาชน โดยเฉพาะกลุ่มชนชั้นที่ต้องเผชิญกับปัญหาที่เป็นจริง และจำเป็นต้องหาทางรอดอย่างเร่งด่วน การทดลองเพื่อริเริ่มแก้ปัญหาค้นหาตนเองของชาวบ้าน โดยไม่ร้งรอต่อทฤษฎีการพัฒนาสังคมใหม่ๆ ได้เริ่มต้นขึ้น โดยอาศัยแววตาค้นหาที่ลงไปทำงานกับชาวบ้านที่ได้เป็นสะพานเชื่อมโยงถ่ายทอดบทเรียนและประสบการณ์ต่างๆ ของชาวบ้านทั้งในชนบทและในหัวเมืองให้สาธารณชนได้รับรู้ในวงกว้าง ตัวอย่างต่างๆ ที่ปรากฏก็เช่น กรณีการถอยออกจากระบบการผลิตแบบสมัยใหม่ของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม การทำเกษตรแบบไร้นาสวนผสม การใช้สมาธิกรรมฐานเป็นรากฐานของโครงการพัฒนา การระดมทุนด้วยการทอดผ้าป่าข้าว การจัดตั้งองค์กรเพื่อแก้ไขปัญหาค้นหาตนเองของชุมชนแออัด เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม การริเริ่มเหล่านี้ก็มีลักษณะเฉพาะท้องถิ่น กระทำได้ภายในเงื่อนไขพิเศษและยังขาดการวิเคราะห์ว่ามีเงื่อนไขและปัจจัยอะไรบางอย่างที่เกี่ยวข้อง ส่งผลให้ไม่สามารถนำไปประยุกต์ในที่อื่น ๆ หรือในระดับกว้างขึ้นได้ ในแง่นี้บทบาทของวิชาการด้านสังคมศาสตร์จึงมีส่วน

ที่จะช่วยแก้ไขปัญหาค้นหาอุปสรรคดังกล่าวได้ ด้วยการนำเอาทักษะและวิธีการทางวิชาการไปศึกษาเรียนรู้รูปธรรมเหล่านั้น เพื่อช่วยขยายลักษณะเฉพาะท้องถิ่น (localize) ให้มีลักษณะเป็นสากล (universalize) มากขึ้น พร้อมทั้งช่วยยกระดับจากการปฏิบัติ (practice) ให้ขึ้นสู่ระดับทฤษฎี

ในทางกลับกัน ผลประโยชน์ที่จะหวนกลับมาสู่แวดวงวิชาการ ก็คือ ผลลัพธ์จากกระบวนการทำงานดังกล่าวนี้ ในระยะยาวแล้ว ก็เท่ากับเป็นการสั่งสมเพื่อสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับสังคมศาสตร์ไทยที่เริ่มจากสภาพความเป็นจริงของเราเอง และเป็นการสร้างความรู้ที่ขึ้นมาจากพื้นฐานวัฒนธรรมไทยเอง ซึ่งเราอาจจะตั้งชื่อองค์ความรู้ที่จะเกิดขึ้นนี้ว่า “ทฤษฎีการสร้างความรู้จากสภาพท้องถิ่น” (Indigenization) และในการนี้ เป้าหมายที่วงการสังคมศาสตร์ไทยได้ตั้งเอาไว้ว่า “เพื่อความเป็นไททางวิชาการและความเป็นไทยทางวิชาการ” เพื่อแก้ไขความตึงเครียดและความอยู่รอดของทฤษฎีการพัฒนาสังคมก็อาจจะมีความเป็นไปได้ที่จะบรรลุมากขึ้น

อย่างไรก็ตาม ในกระบวนการสร้างองค์ความรู้จากสภาพท้องถิ่นนี้ มีข้อควรคำนึงถึงต่อไปนี้

(๑) เราจะทำอย่างไรกับทฤษฎีสังคมศาสตร์ที่เรา มีอยู่ และเราจะจัดความสัมพันธ์อย่างไรระหว่างทฤษฎีเก่าที่มีอยู่และทฤษฎีใหม่ที่จะเกิดขึ้นมา ในที่นี้มีข้อเสนอว่า ตามหลักการแล้ว ทฤษฎีสังคมศาสตร์ตะวันตกนั้นพัฒนามาจากสภาพการณ์ที่เป็นจริงของสังคมตะวันตก และเมื่อนำมาประยุกต์ใช้กับสังคมไทยก็ย่อมจะมีหลักการบางอย่างที่เป็น “สากล” และสามารถใช้อธิบายได้ แต่ในอีกด้านหนึ่ง สังคมไทยเองย่อมมีลักษณะพิเศษเฉพาะตัวที่จะช่วยชี้แจงว่า “หลักการสากล” นั้นจะนำมาใช้ได้ถึงแค่ไหน สำหรับข้อสรุปขั้นต้นในที่นี้ก็คือ Indigenization Theory คงจะสร้างขึ้นมาด้วยการประสานเชิงตรวจสอบทฤษฎีตะวันตก (รวมทั้งทฤษฎีตะวันออก ทฤษฎีแบบไทย) กับสภาพความเป็นจริงของสังคมไทย นี่ก็หมายความว่า สังคมไทยเรายังน่าจะใช้ทฤษฎีตะวันตกอยู่ หากทว่าในการใช้นั้นควรจะปรับเปลี่ยนจากวิธีการแบบเดิมๆ เพราะเท่าที่ผ่านมาในอดีตนั้น ดูเหมือนว่าในการประยุกต์เอาทฤษฎีตะวันตกมาใช้อธิบายสังคมไทยนั้น ทฤษฎีตะวันตกจะเป็น “ตัวใช้” สังคมไทยมากกว่าที่สังคมไทยจะเป็น “ผู้ใช้” ทฤษฎีตะวันตก ในบางกรณี Indigenization Theory จะต้องมีความเป็นอิสระในการพัฒนาองค์ความรู้ของตนด้วยความสามารถที่จะปฏิเสธฐานคติเบื้องต้น (basic assumption) บางอย่างของทฤษฎีเดิมๆ ได้ เช่น

ฐานคติเบื้องต้นของทฤษฎีความทันสมัยที่เชื่อว่า บรรดาความเชื่อและความรู้ที่ชาวบ้านมีอยู่นั้นเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาระบบเศรษฐกิจและการเมืองสมัยใหม่ เป็นต้น

(๒) **ลักษณะวิภาษวิธีระหว่างทฤษฎีและการปฏิบัติ** เนื่องจากในบางส่วนของ Indigenization Theory นี้ เราจะสร้างขึ้นมาจากภาคปฏิบัติการที่มีอยู่แล้ว (มิใช่การนำเอาทฤษฎีไปปฏิบัติเช่นแต่ก่อน) ดังนั้น ปัญหาที่อาจจะเกิดตามมาอย่างแน่นอนก็คือ เราจะใช้อะไรเป็นตัวยืน เป็นตัวหลักยึด : ทฤษฎีหรือการปฏิบัติ ในที่นี้ถึงแม้จะไม่สามารถตอบปัญหาข้อนี้ได้ แต่อย่างน้อย เพื่อเป็นการลดความรุนแรงของปัญหานี้ (เช่นเดียวกับปัญหาที่อาจจะเกิดขึ้นได้ในข้อ ๑) เราอาจจะปรับเปลี่ยนกรอบวิธีคิดจากการมองความสัมพันธ์ในแนวดิ่ง (Vertical) ระหว่างทฤษฎี-การปฏิบัติ ก็มองว่าจะอะไรจะต้องกำหนดหรือจะต้องเหนืออะไรอย่างเด็ดขาดตายตัว มาเป็นการมองความสัมพันธ์ระหว่างทฤษฎี-การปฏิบัติในแนวนอน (Horizontal) เช่น อาจจะใช้มาตรการว่า ทั้งทฤษฎีและการปฏิบัติอาจจะผลักดันกันเป็นตัวหลักยึด เป็นต้น อย่างไรก็ตาม เนื่องจากสภาพความเป็นจริงเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ดังนั้น การปฏิบัติซึ่งย่อมไวต่อการปรับเปลี่ยน เช่น กัน ฉะนั้น ในท้ายที่สุดแล้ว เราก็จะต้องปรับทฤษฎีให้เข้ากับสภาพความเป็นจริง

(๓) **ความสัมพันธ์ระหว่างภาพในระดับจุลภาคและมหภาค** เนื่องจากการสร้าง Indigenization Theory นั้น คงจะเริ่มต้นด้วยการศึกษาแบบเน้นลักษณะชุมชน (community) ก่อน ซึ่งคงจะทำให้เห็นแต่ภาพระดับจุลภาค และยังไม่สามารถมองเห็นสังคมไทยทั้งหมด (society) ในระดับภาพรวมจนกว่าจะได้นำการศึกษาในระดับจุลภาคมาสังเคราะห์เสียก่อน อย่างไรก็ตาม ก็ยังมีวิธีมองความสัมพันธ์ระหว่างจุลภาคและมหภาคในอีกแบบหนึ่งที่แตกต่างไปจากนี้ คือมองว่าเราไม่อาจจะแยกภาพจุลภาคและมหภาคให้แยกขาดกันกล่าวได้ แต่เราจะต้องมองว่า ในการมองภาพระดับจุลภาคนั้น เราจะเห็นโครงสร้าง ของระดับมหภาคด้วย เช่น ในการวิเคราะห์ชุมชนหมู่บ้านนั้น เราจะได้เห็นภาพของโครงสร้างสังคมในระดับมหภาคสอดแทรกในนั้นด้วย แต่ไม่ว่าเราจะมองความสัมพันธ์ระหว่างมหภาคและจุลภาคในแบบใดก็ตามสำหรับการศึกษาท้องถิ่นนี้ ก็คงต้องมีความเชื่อเบื้องต้นว่า จะต้องศึกษาความเชื่อมโยงระหว่างท้องถิ่นกับสังคมภายนอกหรือกับประเทศและระดับโลก รวมทั้งความเชื่อเรื่องลักษณะสองด้านของท้องถิ่น คือ ในด้านหนึ่งนั้นท้องถิ่นก็มีความสัมพันธ์กับภายนอก แต่ในอีกด้านหนึ่งนั้น ท้องถิ่นก็มีลักษณะที่เป็นอิสระระดับหนึ่งของตัวเอง

สำหรับในปัจจุบัน ปรัชญาการณที่ที่เกิดขึ้นในสังคมไทย ช่วยให้เรามองเห็นประเด็นและช่องทางที่อาจจะเริ่มต้นทำงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการวิจัย “วัฒนธรรมพื้นบ้านเพื่อการพัฒนา” ได้ ๒ หัวข้อใหญ่ ๆ คือ

- (๑) การศึกษาเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้าน
- (๒) ความเชื่อและพิธีกรรมในสังคมไทย

โดยที่ทั้งสองหัวข้อนี้ไม่อาจจะแยกจากกันในความจริง เราเพียงแต่แบ่งแยกเพื่อความสะดวกในการเข้าสู่ปัญหาเท่านั้น

การศึกษาเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้าน

หากการศึกษากัน สังคมศาสตร์ไม่ได้มีเป้าหมายเพียงแต่จะ “อธิบายความเป็นจริง” เท่านั้นหากแต่ต้องการจะไปถึงขั้น “เข้ามามีส่วนร่วมบ้างในการเปลี่ยนแปลงสังคม” แล้ว การศึกษาสังคมศาสตร์ก็ต้องมุ่งไปสู่การค้นหา “ชุมพลที่มีอยู่ในสังคม” ซึ่งหมายรวมถึงแต่ทรัพยากรบุคคลและทรัพยากรความรู้ ที่เราอาจจะเรียกรวม ๆ กันว่า “ภูมิปัญญาชาวบ้าน”

(๑) **การตระหนักถึงการดำรงอยู่ของภูมิปัญญาชาวบ้าน** ในการวิเคราะห์สังคมเท่าที่ผ่านมาเรามักจะวิเคราะห์ว่าพลังจากภายนอก ไม่ว่าจะเป็นรัฐ ระบบข้าราชการ ทุน หรือตลาดที่แทรกแซงเข้าไปทำลายชีวิตของชุมชนชนบท เรามักจะกล่าวถึงการแตกสลายของชุมชนเป็นส่วนใหญ่ อย่างไรก็ตาม ก็ยังมีข้อเท็จจริงว่า มีชุมชนบางแห่งที่ยังคงรักษาความเป็นอิสระเอาไว้ได้ บางแห่งแม้จะแตกสลายแต่ก็เป็นไปอย่างช้า ๆ และส่วนใหญ่ของการแตกสลายของชุมชนเนื่องจากพลังจากภายนอกนั้น ไม่ได้มีลักษณะแบบ “ยกเดียวจอก” ปรัชญาการณทั้งหมดนี้ช่วยให้ข้อสรุปแก่เราว่า ในชุมชนนั้นจะต้องมีพลังบางอย่างที่สามารถต้านทาน คัดล้าง ปฏิเสธ หรือถึงขั้นปะทะกับพลังภายนอก หน้าที่ของทฤษฎีสังคมศาสตร์ก็คือ การค้นหาว่าพลังในชุมชนนั้นคืออะไร มีศักยภาพแค่ไหน เพียงใด มีกระบวนการทำงานอย่างไร มีระบบและโครงสร้างอย่างไรบ้าง เป็นต้น

(๒) **ความรู้แบบวิทยาศาสตร์กับความรู้แบบสังคม** (Scientific knowledge/Social knowledge) ปัญหาประการหนึ่งที่อาจเกิดขึ้นในระหว่างการศึกษาเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้านก็คือ ลักษณะและวิธีการได้มาซึ่งความรู้ที่นักวิชาการมีอยู่กับชาวบ้านนั้นเป็นคนละระบบกัน มีกรอบเค้าโครง ฐานคติและเกณฑ์วินิจฉัยแตกต่างกัน ตัวอย่างเช่น วิธีการได้ความรู้ของนักวิชาการ

นั้น ส่วนใหญ่จะได้มาจาก “วิธีการที่เป็นวิทยาศาสตร์” (สังเกต สรุปกฎ ทดลองซ้ำ อธิบายได้) แต่วิธีการได้ความรู้หลายอย่างของชาวบ้านนั้นอาจได้มาจากการสรุปผลการปฏิบัติที่เป็นจริง การลองผิดลองถูก หรือการใช้ญาณทัศนะ (insight) เป็นความรู้ที่อาจจะหาคำอธิบายไม่ได้ แต่ใช้งานอยู่ได้ในชีวิตประจำวันที่เราเรียกว่า “ความรู้แบบสังคม” เท่าที่ผ่านมา ในแวดวงวิชาการมักจะจำกัดว่า มีแต่ความรู้แบบวิทยาศาสตร์เท่านั้นที่เราถือว่าเป็น “ความรู้” นอกเหนือจากนั้นแล้วไม่ใช่ ประเด็นข้อขัดแย้งที่เราจะพบมากได้แก่ความขัดแย้งระหว่างการแพทย์หรือความเชื่อแบบเก่ากับการแพทย์แผนใหม่ และหลายครั้งความรู้แบบวิทยาศาสตร์จะไม่สามารถอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมบางอย่างได้ เช่น กรณีของหมอน้อย กรณีการรักษาพยาบาลของผีฟ้า นางเทียม หมอส่อง หมอธรรม เป็นต้น

ในเรื่องนี้ เราคงต้องศึกษา ทบทวน ไตร่ตรอง เพื่อขยายพัฒนาความรู้ความเข้าใจในเรื่องนี้ให้มากขึ้น

(๓) ลักษณะรอบด้านครบทุกมิติชีวิตสังคมของภูมิปัญญาชาวบ้าน จากข้อเท็จจริงที่กลุ่มนักพัฒนาและนักวิชาการส่วนหนึ่งได้รายงานข้อมูลเกี่ยวกับองค์ความรู้ที่มีอยู่ในชุมชน ถึงแม้จะยังมีได้มีการวิเคราะห์อย่างลึกซึ้ง แต่จากการจัดจำแนกประเภทอย่างคร่าว ๆ เราอาจจะกล่าวสรุปในที่นี้ได้ว่า องค์ความรู้ในภูมิปัญญาของชาวบ้านนั้น กรอบคลุมมิติทุกด้านของชีวิตสังคม ทั้งตัวอย่างที่จะยกมากล่าวในที่นี้

– ระบบการผลิต : การจัดตั้งกลุ่มใช้แรงงาน (ระบบลงแขก) การจัดระบบการใช้ทรัพยากร (เช่น ระบบเหมืองฝาย) การจัดช่วงเวลาการผลิต-การทำงาน-การพักผ่อน การจัดสมดุลระหว่างการหาและการใช้ผลผลิตทั้งในยามปกติและยามวิกฤต วิทยาการและเทคโนโลยีพื้นบ้าน การสืบทอดแรงงานการผลิต ระบบความเชื่อและสัญลักษณ์เกี่ยวกับการผลิต การจัดโครงสร้างและระบบการใช้อำนาจในการผลิต ระบบการตัดสินใจในกระบวนการผลิต การแบ่งปันผลผลิต ระบบการอนุรักษ์ธรรมชาติ (เช่น ความเชื่อเรื่องศาลปู่ตา) ระบบคุณค่าที่เกี่ยวกับการผลิตและการแบ่งปันผลประโยชน์ (เช่น การเลี้ยงควายผ่ากึ่ง)

– ระบบการใช้อำนาจ : กลุ่มผู้เฒ่าผู้อาวุโส ชีตกอง การตรวจสอบอำนาจซึ่งกันและกันระหว่างผู้นำและผู้ตาม ระบบการจัดกลุ่มผู้นำเฉพาะกิจและผู้เชี่ยวชาญในชุมชน ระบบความ

เชื่อและสัญลักษณ์เกี่ยวกับอำนาจ (เช่น ความเชื่อเรื่องผี) การเลือกและการกำหนดคุณสมบัติของผู้นำ กลไกการทำหน้าที่ความสมานฉันท์ในหมู่บ้าน กลไกการจัดการกับความขัดแย้ง ระบบป้องกันหมู่บ้านจากภายนอก ระบบการควบคุมสังคม วิธีการลงโทษ ความหมายและความเข้าใจในแนวคิดเรื่องหน้าที่ สิทธิ ประชาธิปไตย ความยุติธรรมของชาวบ้าน รวมทั้งการจัดองค์กรให้เป็นไปตามหลักการดังกล่าว (ตัวอย่างการศึกษาเรื่องนี้ได้แก่ การศึกษาเรื่องเหมืองฝายของ อุไรวรรณ ทันทิมยาง)

– ระบบการอยู่ร่วมกัน : การจัดการด้านสังคมสงเคราะห์ด้วยตัวเอง เช่น นโยบายหลักการ และวิธีการปฏิบัติของกลุ่มออมทรัพย์ตามประเพณี หลักการสงเคราะห์เพื่อความอยู่รอดของทุกคนในหมู่บ้าน เช่น ประเพณีทานทอด การว่าจ้างคนจนในหมู่บ้าน การสืบทอดสถาบันสำคัญ ๆ เช่น ระบบการจัดห้วหมวควัก กลุ่มถวายข้าวพระ การจัดกลุ่มลงช่วงรำไท้ วิธีการชักชวนให้คนเข้ากลุ่ม ฯลฯ การสืบทอดคุณธรรมและจิตสำนึก ระบบสื่อสารในชุมชน การสนับสนุนการ กระบวนการหล่อหลอมกล่อมเกลาสมาชิกใหม่ กฎเกณฑ์ของสถาบันครอบครัว กลุ่มเครือญาติ กลุ่มเพื่อน

อย่างไรก็ตาม ในการศึกษาข้อมูลเหล่านี้ เราจำเป็นต้องค้นหาไปถึง เจเนซิส บัจจัย และกลไกต่าง ๆ ที่ทำหน้าที่หล่อเลี้ยงปรากฏการณ์ดังกล่าวด้วย ทั้งนี้เพื่อจะได้เข้าใจว่าปรากฏการณ์นั้นสูญหายไปได้อย่างไร และเพื่อเป็นลู่ทางสำหรับการรื้อฟื้นภูมิปัญญาบางอย่างที่น่าจะเป็นประโยชน์ต่อสังคมในอนาคต

(๔) คุณูปการและขีดจำกัดของภูมิปัญญาชาวบ้าน กระบวนการก่อตัวของภูมิปัญญาชาวบ้านคงจะเกิดมาจากการร่วมกันแสวงหาความรู้เพื่อเอาชนะอุปสรรคทางธรรมชาติและทางสังคมที่เป็นความจำเป็นในการดำรงชีวิต ความรู้ดังกล่าวได้สืบทอดต่อกันเรื่อยมา โดยอาจจะมีผู้ที่เรียกว่า “ปัญญาชนชาวบ้าน” เป็นแกนหลัก ลักษณะของการก่อตัวของความรู้ในแบบดังกล่าว ทำให้มีข้อได้เปรียบหลายประการ เช่น ปัญญาชนชาวบ้านเป็นชาวบ้านที่อยู่กับความเป็นจริงเอง จึงสามารถจะประสานสืบทอดความรู้ใหม่ ๆ ขึ้นมาจากฐานความรู้เดิมได้ และสร้างสิ่งใหม่จากกรอบระดับชุมชน ในแง่นี้หมายความว่า องค์ความรู้จากชุมชนนั้นจะมีลักษณะที่ปรับเปลี่ยนเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา และความรู้ที่เกิดขึ้นนี้จะมีลักษณะนำไปปฏิบัติใช้ได้จริง (practical)

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากความรู้ดังกล่าวเกิดมาจากเงื่อนไขที่เฉพาะอย่างหนึ่ง เพื่อใช้งานภายใต้เป้าหมายเฉพาะอย่างหนึ่ง ตัวอย่างเช่น ระบบเหมืองฝายเป็นระบบการจัดองค์กรเพื่อจัดการปัญหาการใช้น้ำ เรายังไม่ทราบว่า หากจะพัฒนาขยายให้กลุ่มดังกล่าวมีภารกิจครอบคลุมมาถึงปัญหาอื่น ๆ ด้วย จะเป็นไปได้หรือไม่ หรือการเหมืองฝายแบบเกิมนั้นใช้วัสดุที่เป็นไม้ซึ่งจำเป็นต้องมีการระดมแรงงานเพื่อซ่อมแซมเป็นประจำทุกปี แต่หากเปลี่ยนเป็นวัสดุถาวรแล้ว การเปลี่ยนแปลงที่ส่วนย่อยนี้ย่อมส่งผลกระทบต่อส่วนรวมทั้งหมด หรือตัวอย่างชี้กจกัของช่วงอายุความยืนยาวต่อเนื่องของกลุ่มสะสมข่าวตามประเพณี เป็นต้นและแน่นอนว่า การตัดทอนอายุของกลุ่มข่าวดังกล่าวนั้น ย่อมมีเหตุผลอยู่เบื้องหลังที่เราจะต้องค้นหา

(๕) ศักยภาพในการปรับเปลี่ยนของภูมิปัญญาดั้งเดิมและศักยภาพในการเข้ามามีส่วนร่วมในมิติต่าง ๆ ของสังคมอย่างเป็นผู้กระทำ การศึกษาเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้านนั้น นอกจากจะเป็นการแสวงหาความรู้จากพื้นฐานเดิมของเราเองแล้ว ในอีกด้านหนึ่ง ยังเป็นเรื่องของการตระหนักถึงศักยภาพที่จะประสานความรู้ใหม่เพื่อนำมาใช้ประโยชน์ในปัจจุบันได้ด้วย (ทั้งนี้เพราะลักษณะความรู้ดังกล่าวนั้นมีได้แก่เชิงตัวหรือตายตัว หากแต่ยืดหยุ่นได้) รวมทั้งการตระหนักถึงศักยภาพในการเข้ามามีส่วนร่วมในมิติต่าง ๆ ของสังคมอย่างเป็นผู้กระทำ เพียงแต่จะมีการจัดเงื่อนไขให้เอื้ออำนวยต่อการสำแดงศักยภาพดังกล่าวเท่านั้น ตัวอย่างงานการศึกษาเรื่องการใช้โครงการเศรษฐกิจเพื่อพัฒนาการพึ่งตนเองของชาวบ้าน (กาญจนา-กนกศักดิ์ แก้วเทพ เป็นผู้วิจัย) ได้แสดงให้เห็นศักยภาพของชาวบ้านที่จะเข้ามามีส่วนร่วมในฐานะผู้กระทำการ (มิใช่เข้ามามีส่วนร่วมในฐานะสาวก) ข้อเสนอแนะจากการศึกษาเหมืองฝายของอุไรวรรณก็เช่นกัน ได้แสดงให้เห็นว่า รูปแบบของเหมืองฝายนั้นสามารถปรับเปลี่ยนได้โดยที่รากฐานดั้งเดิมของวัฒนธรรมยังมั่นคงอยู่ได้

(๖) ภาระหน้าที่ของนักวิชาการ ดังที่ได้กล่าวมาข้างแล้วว่า ข้อเรียกร้องเบื้องต้นของนักวิชาการที่จะกันกว่าหัวข้อนี้ก็คือ การตระหนักถึงการดำรงอยู่ เห็นคุณค่าและเห็นถึงพลังของภูมิปัญญาชาวบ้าน ต่อจากนั้น เพื่อการบรรลุเป้าหมายทางวิชาการที่จะอธิบาย (กระบวนการสร้าง Theory of Knowledge) และนำประโยชน์จากคำอธิบายนั้นมาใช้ในการปฏิบัติการ (กระบวนการสร้าง Theory of Practice) นักวิชาการก็มีหน้าที่ที่จะต้องแสวงหาความเข้าใจทั้งแต่จากระดับปรากฏการณ์ผิวเผินไปจนถึงระดับการวิเคราะห์เจาะลึกถึงโครงสร้าง ดังนั้น จากข้อมูลที่เรา

เก็บรวบรวมมาในระดับปรากฏการณ์ ไม่ว่าจะเป็นวิธีการปฏิบัติ สำนวนภาษา ความเชื่อ ข้อห้าม ฯลฯ เราก็จะต้องวิเคราะห์ลงไปถึงระบบการใช้เหตุผลที่อยู่เบื้องหลัง ผลจากการวิเคราะห์ดังกล่าวจะช่วยให้เราทำงานได้ลึกซึ้งในขั้นต่อไปได้อีก ๒ ประการคือ การจัดระบบและโครงสร้างวิธีคิด และโครงสร้างการให้คุณค่าและความหมายของชาวบ้านไทย

นอกจากนั้น เนื่องจากความเป็นจริงในปัจจุบัน ได้มีการตื่นตัวอย่างมากที่จะนำวัฒนธรรมประเพณี ความรู้ และความเชื่อในค่านิยมต่าง ๆ ของชาวบ้านมา “ใช้ประโยชน์” ในงานปัจจุบันแทบจะทุกด้าน เช่น การนำพิธีกินน้ำสาบานมาใช้แก้ปัญหามือปืนล้างแค้น การทอดผ้าป่าข้าว การระดมเกมบังคับให้ลงแขก ฯลฯ การนำประโยชน์จากวัฒนธรรมประเพณีมาใช้นี้อาจจะเป็นผลทั้งคุณและโทษต่อองค์ความรู้ดั้งเดิมของชาวบ้าน ทั้งนี้ย่อมขึ้นอยู่กับวิธีการและความเข้าใจในการใช้ประโยชน์เหล่านั้น

ยกตัวอย่างเช่น เรื่องสมุนไพรร ในระบบดั้งเดิมนี้ สมุนไพรเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องโยงอยู่กับเงื่อนไข และปัจจัยหลายตัว เช่น ทั่วหมอยา ระบบคุณค่าของการเยียวยาและคนไข้ วิธีการปฏิบัติต่อตัวยาสมุนไพรร ระบบการสืบทอดความรู้ ความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ฯลฯ ดังนั้น หากเราถึงแต่ประโยชน์จากตัวยาสมุนไพรรมาใช้ โดยละเลยเงื่อนไขและปัจจัยแวดล้อมอื่น ๆ การนำเอาสมุนไพรรมาใช้อาจจะให้ผลลบต่อชุมชนก็ได้ และนี่เป็นบทบาทประการหนึ่งของการศึกษาทางวิชาการที่จะสามารถให้ข้อเสนอแนะแนวทางการปฏิบัติในอนาคตได้อย่างหนักแน่นเพราะมีงานกันกว่าเป็นหลักฐานรองรับ

ความเชื่อและพิธีกรรมในสังคมไทย

ในหัวข้อนี้ คงจะมีหลายส่วนที่เหลื่อมล้ำอยู่กับเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้านที่ได้กล่าวไปแล้ว สำหรับเรื่องความเชื่อและพิธีกรรมนี้เป็นหัวข้อสำคัญที่ควรจะได้รับการศึกษาเป็นอย่างยิ่งในวงการสังคมศาสตร์ไทยหากเราต้องการจะรู้จักและเข้าใจสังคมไทยและคนไทยอย่างแท้จริง ทั้งนี้เพราะปรากฏการณ์ทางสังคมมากมายได้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของความเชื่อและพิธีกรรมที่มีต่อชีวิตทางสังคมและชีวิตปัจเจกบุคคลในสังคมเป็นอย่างยิ่ง เช่น การมีคอลัมน์ทำนายดวงชะตาในหนังสือพิมพ์และนิตยสารเกือบจะทุกฉบับ เป็นต้น ความสำคัญของความเชื่อและพิธีกรรมนี้มีปรากฏอยู่ในทุกปริมณฑลและทุกพื้นที่ของสังคม ไม่ว่าจะเป็นชุมชนชนบท ในทิวเมืองที่ทันสมัย ในสังคมระดับกว้าง ทุกแวดวงอาชีพ ทุกกลุ่มอายุ ทุกชนชั้น ฯลฯ

(๑) หน่วยการวิเคราะห์ เราอาจจะแยกวิเคราะห์ความเชื่อออกเป็น ๒ ระดับของกิจกรรมทางสังคมคือ การวิเคราะห์ความเชื่อในชีวิตประจำวัน และการวิเคราะห์ความเชื่อในพิธีกรรม เพื่อดูว่าในกิจกรรมทั้ง ๒ ระดับนั้น มีบรรดากลุ่มก้อนของความเชื่อ เคล็ดลับ คำสั่ง ข้อห้ามอะไรบ้างที่ปฏิบัติกันอย่างกว้างขวาง (ทั้งในระดับกลุ่มและปัจเจกบุคคล) ตัวอย่างเช่น การเลี้ยงเซียมซี ทรวงวงชะตา สะเภาเคราะห์ แก่นบน ฯลฯ

(๒) การศึกษาเรื่องบทบาทของความเชื่อและพิธีกรรมในการรวมกลุ่ม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรวมกลุ่มตามแบบประเพณีของชาวชนบทจะขาดสัญลักษณ์แห่งความเชื่อและพิธีกรรมไม่ได้ ที่รู้จักกันก็คือระบบผีต่างๆ รวมทั้งการทำพิธีที่เกี่ยวข้องกับการไหว้ผี เช่นผี เป็นต้น หรือพิธีกรรมทางพุทธศาสนาที่เช่นกันสิ่งที่อาจจะวิเคราะห์ได้ก็คือ บทบาทและหน้าที่ (ทั้งที่เคยเป็นมาและที่ได้แปรรูปไปบ้างแล้ว) ของความเชื่อเหล่านี้ที่มีการรวมกลุ่ม องค์ประกอบของความเชื่อและพิธีกรรม เงื่อนไขและปัจจัยส่งเสริม กลไกการธำรงรักษาและกลไกการทำลาย ผลกระทบที่เกิดขึ้นมา ฯลฯ

(๓) การศึกษาเรื่องการใช้ความเชื่อและพิธีกรรมเพื่อผลประโยชน์ในปัจจุบัน คงได้กล่าวมาแล้วว่า การใช้ประโยชน์จากวัฒนธรรมเดิมที่มีอยู่นั้น อาจจะเป็นทั้งการใช้ประโยชน์อย่างหยาบหรือการใช้อย่างลึกซึ้งเข้าใจ การเลือกใช้แต่รูปแบบหรือการใช้ทั้งรูปแบบและเนื้อหาสาระ การนำมาใช้ประโยชน์ทั้งในทางที่ควรหรือในทางที่มิชอบ อย่างไรก็ตาม เราก็ต้องยอมรับว่า การใช้ประโยชน์จากความเชื่อและพิธีกรรมต่าง ๆ เพื่อผลประโยชน์ในปัจจุบันนั้นมิอย่างแพร่หลายมาก นับตั้งแต่ระดับชุมชน เช่น การรื้อฟื้นพิธีเรียกขวัญข้าวหรือขวัญควายในการตั้งกลุ่มธนาคารข้าว-ควาย ไปจนกระทั่งการทำพิธีตรวจดวงชะตาของการาที่จะมาแสดงภาพยนตร์ เป็นต้น สำหรับการวิเคราะห์ปรากฏการณ์เหล่านี้ ควรจะศึกษามิติด้านเศรษฐกิจและการเมืองของความเชื่อและพิธีกรรมเหล่านี้ เช่น ความเชื่อมโยงระหว่างระบบธุรกิจสมัยใหม่กับความศักดิ์สิทธิ์ในกรณีของวงการพระเครื่อง ศาลเจ้า การเลื่อนยศตำแหน่งโดยเชื่อถือการสมพงษ์ทางดวงชะตา เป็นต้น

(๔) การพัฒนาทฤษฎีเกี่ยวกับเรื่องความเชื่อและพิธีกรรม จากการศึกษาในหัวข้อนี้ นักวิชาการอาจจะต้องการกรอบทางทฤษฎีบางอย่างเป็นเครื่องชี้นำการศึกษา เช่น ทฤษฎีเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ ทฤษฎีเรื่องการให้ความหมาย และในขณะเดียวกัน ประโยชน์ที่อาจจะได้รับการนำ

เอาทฤษฎีสังคมศาสตร์มาใช้วิเคราะห์สภาพความเป็นจริง ก็อาจจะเป็นความก้าวหน้าในการพัฒนาทฤษฎีใหม่ๆ ขึ้นมา เช่น งานศึกษาเรื่อง “ผีเจ้านาย” ของฉลาตชาย รมิตานนท์ ก็ได้ให้ทฤษฎีเรื่องการประสานระหว่างอำนาจทางการเมืองและศาสนา งานเรื่อง “นุ่งเหลือง-นุ่งดำ” ของชិเกษารุ ทานาเบ้ ได้ปูพื้นฐานเรื่องแหล่งกำเนิดแบบต่างๆ ของความศักดิ์สิทธิ์ในสังคมไทย เป็นต้น

(๕) การเลือกวิเคราะห์แบบกรณีศึกษา ปัจจุบันสังคมไทยมีวัตถุศึกษาจำนวนมากที่อาจนำมาใช้เป็นกรณีเฉพาะสำหรับศึกษามิติต่างๆ ของความเชื่อและพิธีกรรม เช่น กลุ่มธรรมกาย กลุ่มสันติอโศก ซึ่งเป็นกลุ่มที่สามารถจะประสานทั้งความรู้ด้านเศรษฐกิจ ความรู้ในการจัดตั้งองค์กร การจัดระบบการสื่อสารในองค์กร และหลักธรรมของศาสนาเข้าด้วยกัน รวมทั้งอาจจะศึกษาผลกระทบของกลุ่มแบบนี้ที่มีต่อสังคมระดับกว้าง

ในท้ายที่สุดนี้ จากการศึกษาวิจัยในประเด็นต่างๆ ที่กล่าวมานั้น นอกเหนือไปจากองค์ความรู้ทางทฤษฎีที่เราจะได้พัฒนาเพิ่มพูนขึ้นมาแล้ว ก็ยังเป็น โอกาสในการพัฒนาค้นวิธีการศึกษาทางสังคมศาสตร์แบบใหม่ๆ อีกด้วย เช่น การวิจัยเชิงคุณภาพ การวิจัยแบบมีส่วนร่วม การวิจัยเพื่อสร้างจิตสำนึก หรือ Action Research นอกจากนั้น เราอาจจะนำเสนอแบบจำลองของโครงสร้างสังคมของชุมชนหมู่บ้านหรือสังคมระดับภาคขึ้นมา เพื่อวิเคราะห์หาอดีต ปัจจุบัน และอนาคตที่อาจเป็นไปได้ โดยการใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ค้นหาเงื่อนไข กลไก และพลังแห่งการเปลี่ยนแปลงสังคมในระดับต่าง ๆ

